

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 316.36 (477.53) «1723/1782» (043.3)

Кручиненко Вячеслав Вікторович

**ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ШЛЮБНО-РОДИННИХ ВІДНОСИН
У МИРГОРОДСЬКОМУ ПОЛКУ 1723 – 1782 РР.**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

КИЇВ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України

Науковий керівник: кандидат історичних наук,
Томозов Валерій В'ячеславович,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник,
завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
Папакін Георгій Володимирович,
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України,
директор;

кандидат історичних наук, професор,
Коваленко Олександр Борисович,
Навчально-науковий інститут історії, етнології
та правознавства ім. О. М. Лазаревського
Чернігівського національного
педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка,
директор

Захист відбудеться «28» вересня 2018 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий 21 липня 2018 року.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, професор

 О. І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку історичної науки широко застосовується міждисциплінарний підхід, який передбачає поєднання взаємопов'язаних дисциплін – історії та демографії. З одного боку, це зумовило зростання інтересу учених до побутової історії ранньомодерного часу. З іншого ж, у студіюванні демографічних аспектів соціальної історії Лівобережної України залишилось поза увагою комплексне вивчення суспільних інститутів шлюбу та родини. Їхня еволюція була нерозривно пов'язана зі становленням норм звичаєвого права, які виступали одним із важливих регуляторів шлюбно-родинного життя в Україні впродовж історичного періоду її розвитку. Виклики сьогодення переконують у необхідності розгляду й урахування помилок і прорахунків історичної минувшини.

У руслі зазначених тенденцій наукових пошуків, які спрямовані на вивчення суспільної поведінки українського населення ранньомодерного часу, вкажемо на важливість з'ясування історико-демографічних аспектів шлюбу та родини.

У традиційному розумінні шлюб – форма відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки стосовно одне одного та їхніх дітей. Родина – один із найважливіших соціальних інститутів, який забезпечує відтворення генерації людей. Сьогодні – це перший осередок виховання громадянина та члена соціуму.

Попри те, що інститути шлюбу та родини є важливою складовою функціонування будь-якого суспільства, шлюбно-родинна характеристика населення Гетьманщини (зокрема, й Миргородського полку) ще не була предметом спеціального дослідження. Цей факт в умовах адаптації в українську історіографію світових принципів історіописання та поширення ідей антропологічного повороту, значно актуалізує проблему. Вивчення таких важливих подій в житті людини як шлюб і створення родини проводиться на стикові історії та демографії. Для цього у західноєвропейській історичній науці розроблено комплекс історико-демографічних методик, які вітчизняна соціальна історія починає лише засвоювати. Тож, студіювання заявленої теми має наукове значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація виконувалася в межах науково-дослідної теми сектору генеалогічних та геральдичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України «Спеціальні історичні дисципліни в контексті розвитку європейської історичної науки» (державний реєстраційний номер 0115U002126).

Мета дослідження: дослідити шлюб і родину в Гетьманщині XVIII ст. за допомогою методів історичної демографії.

Для реалізації мети ставляться наступні завдання:

- дослідити стан розробки теми в історіографії, проаналізувати джерельну базу та обґрунтувати доцільність обраної методології наукового дослідження;
- простудіювати статеву-вікову та родинну структуру населення Миргородського полку, типологію домогосподарств, соціально-економічне становище родин;

- охарактеризувати шлюб і шлюбність населення Миргородського полку за допомогою реконструкції цього суспільного інституту в ранньомодерний період, висвітлення шлюбної структури, рівня безшлюбності й шлюбного віку, тривалості родинних союзів та обсягу цивільної правосуб'єктності наречених;

- вивчити шлюбну поведінку та шлюбні стратегії мешканців Миргородського полку, особливості сезонності шлюбів, а також наявність позашлюбних зв'язків.

Об'єкт дослідження – шлюб і родина в ранньомодерному соціумі Гетьманщини XVIII ст. на прикладі мешканців Миргородського полку.

Предметом дослідження є функціонування інститутів шлюбу та родини в суспільстві Гетьманщини.

Хронологічні межі становлять період із 1723 р. до 1782 р. Нижня межа обумовлена появою компуту Миргородського полку 1723 р., який документально затвердив новий адміністративно-територіальний устрій. Верхня хронологічна межа (1782 р.) пов'язана з часом ліквідації полків, зокрема і Миргородського.

Географічні межі дисертації охоплюють Миргородський полк – один із 10 адміністративно – територіальних полків Гетьманщини (Лівобережної України) у XVIII ст.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що вперше в українській історіографії інститути шлюбу та родини у Миргородському полку стали об'єктом комплексного історико-демографічного дослідження.

Нам вдалося:

- вивчити типологію та склад домогосподарств, їхній соціально-економічний стан, шлюбну структуру на території Миргородського полку;

- встановити рівень остаточної безшлюбності та середній вік укладання шлюбів, а також вікову різницю між одруженими чоловіками та жінками;

- з'ясувати частоту укладання перших і повторних шлюбів;

- охарактеризувати сезонність шлюбів, стратегію й тактику учасників родинних відносин, описати шлюбні та позашлюбні зв'язки;

- увести до наукового обігу неопубліковані документи, за допомогою методів історичної демографії реконструювати інститути шлюбу та родини у житті населення Миргородському полку.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що їх можна використати при вивченні таких наукових дисциплін як історична демографія, статистика, соціологія, соціокультурна антропологія, під час роботи історичних гуртків і факультативів у загальноосвітніх навчальних закладах.

Апробація результатів дослідження. Отримані положення тезово опубліковані на міжнародних конференціях: XII Міжнародній заочній науково-практичній конференції «Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії, історії» (Москва, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку науки і техніки в умовах глобалізації» (Київ, 2014); IV Міжнародній науковій конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків, 2014). Матеріали дисертації обговорювалися на аспірантських семінарах при кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Публікації. Основні висновки дисертаційного дослідження викладено у п'ятьох фахових публікаціях.

Структура тексту дисертації обумовлена метою та завданнями розвідки. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (24 сторінки), додатків (23 сторінки). Загальний обсяг дисертації – 208 сторінок, з них основного тексту – 161 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** розкрито актуальність обраної теми, визначені об'єкт і предмет дослідження, мета й завдання роботи, вказано хронологічні та географічні межі, з'ясовано наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, наведені дані про апробацію результатів дисертаційної роботи, представлено структуру її тексту.

Перший розділ «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» складається з трьох підрозділів, у яких з'ясовано стан розробки обраної наукової теми, проаналізовано джерельну базу, охарактеризовано методи дослідження.

У підрозділі 1.1. **«Історіографія теми»** досліджується ступінь розробки питання в роботах учених.

Першу групу становлять концептуально-методологічні праці, в яких обґрунтовується необхідність історико-демографічної реконструкції населення, а зокрема і відтворення шлюбно-родинного життя ранньомодерних людей. Насамперед це доробок французьких демографів. Представник школи «Анналів» Адольф Ландрі (Adolphe Landry) увів у науковий обіг поняття демографічного режиму, або відтворення населення (поєднання рівнів народжуваності та смертності) в межах теорії демографічної революції. Дана концепція знайшла своє продовження у розробках Луї Анрі (Louis Henry) та Алана Блюма (Alan Blum). Ними описані методи вивчення народжуваності, шлюбності та родини. Більш глибокий аналіз інститутів шлюбу та родини, поява праць з цього питання в історіографії стали наслідком звернення іноземних і вітчизняних дослідників до класифікації типів родин, яку запропонував англійський історик Пітер Ласлетт (Peter Laslett).

Другу групу складають наукові розвідки, присвячені шлюбно-родинним відносинам у різних країнах. Серед англійських учених цьому питанню приділили увагу Ральф Хоулбрук (Ralph Houlbrooke), Вілл Костер (Will Coster), Алан Макферлейн (Alan Macfarlane), Девід Крессі (David Cressy), Мері Ебботт (Mary Abbott), Лоренс Стоун (Lawrence Stone), Річард Едейр (Richard Adair), Едвард Ріглі (Edward Wrigley), Роджер Скофілд (Roger Schofield), Джим Оепен (Jim Oepen), Рос Девіс (Ros Davies), Ребекка Проберт (Rebecca Probert), Джон Хаджнал (John Hajnal) та ін. Певний внесок у вивчення історико-демографічних характеристик інститутів шлюбу та родини зробили також французькі історики Жан-Луї Фландрін (Jean-Louis Flandrin), Жак Дюпак'є (Jacques Dupâquier), Луї Жадін (Louis Jadin) і П'єр Шоню (Pierre Chaunu). Ціла плеяда польських науковців займається дослідженнями родинних союзів (демографічний аналіз шлюбного статусу

населення, правила при виборі шлюбних партнерів, роль батьків та опікунів в укладенні шлюбів, поняття кохання, приязні та прихильності у родинних стосунках, сексуальне життя, свобода шлюбних партнерів, розлучення, перелюб). З-поміж цих авторів виокремимо Цезарія Кукльо (Cezary Kuklo) та Томаша Вісліча (Tomasz Wiślicz). Помітне місце у всесвітній історичній науці з питань шлюбу та родини також посідають і праці німецьких учених Едуарда Фукса (Edward Fuchs), Райнхарда Зідера (Reinhard Zider), Крістіана Пфайстера (Christian Pfister), Юргена Шлюмбама (Jürgen Schlumbohm). Аналогічні проблеми в американській історіографії простудіювали Стефані Кунц (Stephanie Coontz), Деніел Кайзер (Daniel Kaiser), Девід Ренсел (David Ransel), Крістін Воробец (Christine Worobec), Ненсі Котт (Nancy Cott), Елізабет Ебботт (Elizabeth Abbott).

Не менш вагомими у науці є здобутки російських фахівців, які дослідили сферу шлюбно-родинних взаємин у ранньомодерному суспільстві Російської імперії. Це наукові роботи В'ячеслава Александрова, Василя Лещенка, Юрія Лотмана, Бориса Миронова, Ольги Кох, Ніни Міненко, Ольги Фоміної, Надії Нікішиної, Ірини Власової, Тетяни Васиної.

Вітчизняні спеціалісти у своїх працях не раз зверталися до вивчення інститутів шлюбу та родини в соціумі Гетьманщини XVIII ст. Тому ми виділяємо окремим блоком у другій групі українську історіографію. Чималу кількість наукових прогалин заповнили Арнольд Перковський, Микола Крикун, Наталія Саєнко, Юрій Волошин, Віталій Дмитренко, Олександр Сакало, Ігор Сердюк, Олена Замура, Ірина Петренко.

Третя група – праці учених, які досліджували стан збереженості та інформаційний потенціал Рум'янцевського опису та метричних книг.

Загалом, історіографічний аналіз дозволяє стверджувати, що у XXI ст. почав зростати науковий інтерес учених до питання демографічних шлюбно-родинних характеристик населення Лівобережної України другої половини XVIII ст. Однак, поряд із цим констатуємо існування багатьох «білих плям» в указаній проблемі. Даний факт зумовлює необхідність подальшого вивчення соціуму Гетьманщини.

У підрозділі 1.2. «**Характеристика джерел**» розглянуто документальну базу дисертаційного дослідження. Її основу складають обліково-статистичні джерела: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., відомий в історичній літературі як Рум'янцевський опис. Він представлений 969-ма переписними книгами, які локалізуються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАК України) у фонді № 57. У переписі міститься соціально-економічна інформація про містечка, села, слободи та хутори Гетьманщини.

Метричні книги православних церков для запису народжених, одружених, померлих парафіян являють собою також один із різновидів обліково-статистичних джерел. Написані ці документи автентичним скорописом XVIII ст. і зберігаються в Державному архіві Полтавської області у фонді № 1011 та в ЦДІАК у фондах №№ 127, 990. Метричні дані необхідні при вивченні частоти укладання перших і повторних шлюбів, їх тривалості та сезонності, родинних стратегій, географії шлюбного ринку, позашлюбних зв'язків у містечках (містах) і селах Гетьманщини ранньомодерного часу.

Друга група – актові джерела, до яких належать матеріали судових справ. Місце їх локалізації – ЦДІАК України (фонди №№ 103, 127). Поява такого роду документів зумовлена функціонуванням на території України системи козацького судочинства (полкових і сотенних судів). До компетенції останніх належало вирішення шлюбно-родинних конфліктів, зокрема справи про двоєженство/двоємужжя, перелюб.

Третю групу складають законодавчі акти Російської імперії XVIII ст., які дають змогу здійснити повнішу історичну реконструкцію шлюбних тенденцій в українському соціумі. До них відносимо укази Петра I, Єлизавети Петрівни та Святійшого Синоду.

Підрозділ 1.3. «**Методи дослідження**» стосується розгляду методологічного апарату дисертаційної роботи. У ній використано чотири групи традиційних та інноваційних методів. До першої групи належать загальнонаукові методи: історичний, термінологічний, системний. За їх допомогою проаналізовано та описано шлюбно-родинні відносини у Миргородському полку впродовж XVIII ст.

Другу групу становлять міждисциплінарні методи, до яких входять статистичні та математичні. Використання демографічних формул, розроблених зарубіжними науковцями, дозволило дослідити статево-вікову та шлюбно-родинну структури.

Загальноісторичні методи складають третю групу (порівняльно-історичний та ретроспективний). Повна історична реконструкція шлюбних тенденцій XVIII ст. стала можливою завдяки вивченню законодавства Російської імперії та співставлення його з етнічними уявленнями мешканців Гетьманщини.

Четверта група – джерелознавчі методи: виявлення, відбір, класифікація, текстологічне вивчення, виявлення об'єктивної цінності для конкретного дослідження, інформаційного потенціалу джерела. Вказані методи дали змогу виокремити та вивчити обліково-статистичні документи (метричні книги та Рум'янцевський опис), які є репрезентативними для розкриття обраної теми.

Специфіка розвідки зумовила обов'язкове використання міждисциплінарного підходу, основу якого становлять палеографія, антропология, соціология, церковне право, історія та демографія.

Другий розділ «Статево-вікова та родинна структура населення» присвячений вивченню статево-вікового поділу, типології та соціально-економічній характеристиці родин Миргородського полку 1765–1769 рр. У підрозділі 2.1. «**Статево-віковий поділ населення**» з'ясовано, що для дитячого населення індекс маскулінізації дорівнює 100,1 і відповідає концепції «вторинного співвідношення статей». Відсоток мешканців 0 – 14 років є доволі високим – 50,3 % і вказує на динамічне протікання демографічного процесу «омолодження». 3-поміж загального числа людей особи активного віку (15 – 59 років) займали друге місце після вище вказаної категорії (46,8 %). Тут показник статевого співвідношення становив 100,8. Із цього випливає, що чоловіків було дещо більше, ніж жінок і статевий склад виглядав збалансовано. Хоча в окремих групах (наприклад 55 – 59 років) коефіцієнти маскулінізації не відповідають стандартному зразку ранньомодерного суспільства. Останній факт пояснюється зниженням рівня смертності жінок та можливим недообліком платників податків. Осіб найстаршої вікової групи (60 і

старші), яка складала найменшу частку населення (2,75 %), канцеляристи зареєстрували відносно повно (індекс маскулінізації був найвищим – 103,1).

Підрозділ 2.2. «**Типологія родин**» дозволяє стверджувати, що у містечках і селах Миргородського полку 1765–1769 рр. проживали переважно повні нуклеарні родини, в яких мешкали чоловік/жінка та діти, які не перебували у шлюбі. Найменшим був відсоток неповних нуклеарних родин (8,4 %), в яких тільки один із подружжя виховував своє чадо. Паралельно функціонували складні домогосподарства, де діти вже перебували в шлюбі. Ядро усіх родин становили глави сімей (21,7 %), їх дружини (21,4 %) та діти – 47,1 % (у деяких випадках разом із родичами). Роль додаткових робочих рук у домогосподарствах відводилась і слугам, про що свідчить їх відсоток (2,8 %).

У підрозділі 2.3. «**Соціально-економічна характеристика родин**» з'ясовано, що соціально-економічний розвиток тієї чи іншої родини в більшості випадків залежав від суспільної стратифікації. Як правило, козацькі родини були найзаможнішими. Левова частина селян жила бідно. Особливо це стосувалося родин удів. Доволі рідко траплялися ситуації, коли посполиті концентрували в своїх руках майновий потенціал. Їм доводилося сплачувати натуральні та грошові повинності. Наслідком цих платежів могло бути розорення та зубожіння. Підсусідки представляли незаможну групу податного населення без приватної власності.

Третій розділ «Шлюб і шлюбність населення» охоплює широке коло аспектів (історична реконструкція шлюбу XVIII ст., шлюбна структура населення, рівень остаточної безшлюбності та шлюбний вік, перші та повторні шлюби, тривалість подружніх взаємин). Підрозділ 3.1. «**Шлюб у XVIII ст.: історична реконструкція**» розкриває шлюбні тенденції українського суспільства крізь призму народних уявлень, звичаїв, традицій та тогочасного російського законодавства. Шлюб у ранньомодерному соціумі Гетьманщини XVIII ст. мав специфічні особливості. Він ґрунтувався в першу чергу на закоренілих звичаях і традиціях, а також був соціально-публічним інститутом. Родинний союз носив особистий та майновий характер. Узяття шлюбу для кожного індивіда стало моральним обов'язком і навіть необхідністю.

У підрозділі 3.2. «**Шлюбна структура мешканців**» вираховано, що частка осіб, які жодного разу не перебували в шлюбі, була доволі малою (15,2 %). Найбільше число останніх нараховувалось у віковій групі 15 – 19 років, найменше – 30 – 34 роки. Холостяки та незаміжні цілком могли стати шлюбними партнерами. Взяття ними шлюбу ускладнювалося тим, що остаточно рішення у цій важливій події приймали не вони самі, а їхні батьки, котрі відкидали мотиви кохання, висуваючи на перший план як мінімум рівні соціальні можливості представників потенційної родини. Деякі неодружені мешканці мали фізичні та психічні вади, які давали примарні шанси на оформлення шлюбних стосунків. Кістяк шлюбної структури населення складався з одружених чоловіків та жінок (76,6 %). Майже кожен перший індивід перебував у шлюбі.

У підрозділі 3.3. «**Рівень остаточної безшлюбності та шлюбний вік**» визначено, що показники остаточної безшлюбності у містечках і селах були ідентичними для обох статей і дорівнювали 0. Частка осіб, які залишилися поза шлюбом, була доволі малою. Усі жінки і чоловіки як мінімум один раз за життя

брали шлюб. У містечках середній вік укладання шлюбів становив 21,6 років для чоловіків і 19,7 років для жінок, а в селах 20,7 роки для чоловіків і 19,5 років для жінок. Вікова різниця між одруженими парами у більшості випадків (коли старшими були чоловіки) становила 0 – 4 роки.

У підрозділ 3.4. «**Цивільний стан наречених і частота укладання повторних шлюбів**» з'ясовано, що у містечках (містах) і селах Миргородського полку найпоширенішими були перші шлюби (коли скріплювали родинні узи особи, котрі жодного разу в житті не вінчалися), які віталися церквою та мешканцями рідного приходу. Таких вінчань джерела зафіксували 3704 (73,4 %). Більшість чоловіків і жінок вступали до шлюбу лише один раз за життя. Із загальної кількості (1337) повторних шлюбів у досліджуваних 27 населених пунктах, 923 (69 %) уклалися між удовою та вдівцем, 356 (26,6 %) – між дівцею та вдівцем, 58 (4,4 %) – між парубком і вдовою. Напівдругі шлюби уклалися якщо хтось із подружжя помирав. Другі вінчання вважалися найбажанішими після перших. Напівтретіх і третіх шлюбів зареєстровано значно менше (220 випадків, тобто 4,3 % від загальної кількості усіх шлюбів). Овдовіння у селах протікало динамічніше, ніж у містечках (містах), оскільки половина чоловіків і жінок серед загальної кількості тих індивідів, які обвінчалися, виявилися вдівцями та вдовами.

У підрозділі 3.5. «**Тривалість шлюбів**» встановлено, що левову частку склали шлюби середньої тривалості (5 – 19 років). Згідно з даними метричних книг і Генерального опису вони становили 75,9 % і 71,9 %. Найбільша частка (25,8 %) припадала на осіб, родинні узи яких тривали 15 – 19 років, а найменша (22,6 %) – на тих, хто перебував у шлюбі 5 – 9 років. Ядро таких відносин становили люди, які вінчалися у віці від 23,5 до 39,5 років і мали старших дітей 5 – 18 років. Більшість мешканців прожили у середньотривалих шлюбах. Родинні союзи, які тривали 20 і > років, становили 21,3 % (за даними метрик) і 23,7 % (за даними Рум'янцевського опису).

Четвертий розділ «Шлюбна поведінка жителів Миргородського полку XVIII ст.» включає в себе взаємопов'язані проблеми (вибір нареченого/нареченої на шлюбному ринку, шлюбна сезонність та позашлюбний секс).

У підрозділі 4.1. «**Вибір шлюбного партнера: родинні стратегії та шлюбний ринок**» доводиться, що географія шлюбного ринку містечок (міст) і сіл обмежувалася лише територією Миргородського полку XVIII ст. У досліджуваних населених пунктах не поширювалася практика укладання шлюбів із парафіянами з інших полків Гетьманщини. Вінчання відбувалося виключно між представниками православної релігії. Як у селах, так і в містечках (містах) лєвова частка шлюбів зареєстрована у рідних для чоловіків і жінок парафіях.

У підрозділі 4.2. «**Сезонність шлюбів**» здійснено підрахунки, які вказують на те, що сезонність укладання шлюбів православного населення Миргородського полку склалася під впливом релігійних заборон і соціально-економічних умов. Обряд вінчання був не тільки одним із елементів звичаєвого права, а також невід'ємною частиною українського календаря. Зимовий сезон виявився найоптимальнішим часом для укладання шлюбів. У січні-лютому зафіксовано найбільше шлюбних договорів, що являлось характерною ознакою для Гетьманщини XVIII ст. Вінчання у грудні були заборонені релігійним постом

відповідно до Требника Петра Могили. Поряд із зимовими, весняні місяці виявилися також доволі популярними. У містечках (містах) весняних шлюбів зареєстровано 899 (32 %), у селах – 767 (34,4 %). У літній же період зафіксовано найменшу кількість шлюбів.

Останній підрозділ 4.3. «Позашлюбні зв'язки» стосується проблем подружньої вірності та перелюбу в шлюбних взаєминах. У Миргородському полку XVIII ст. зареєстровано високий відсоток (99,85 %) немовлят, народжених у легітимних шлюбах. Це зумовлено схвальним ставленням церкви та прихожан до сексуальних відносин у законному шлюбі. Показники продуктивності шлюбів вказують на те, що статеве життя не було інтенсивним, хоча в цілому і відображало стандартну демографічну модель репродуктивної поведінки населення Гетьманщини. Метрики зафіксували дуже низький відсоток адюльтерів (0,15 %). Загальна кількість таких випадків (29) у містечках і селах спонукає вважати, що отримані дані носять орієнтовний характер, адже православні мешканці суворо засуджували народжених байстрюків. Повноцінна суспільна адаптація цієї групи людей викликає певні сумніви. Матеріали судових справ вказують на те, що у проаналізованому нами регіоні перелюб не був дуже поширеним явищем. Проте, релігійні заборони та осуд не стали перепорою для позашлюбних зв'язків.

У результаті здійсненого дослідження зроблені такі **висновки**:

Констатуємо значну увагу представників зарубіжної історіографії до інститутів шлюбу та родини в історико-демографічному вимірі. Зазначено про високий науковий рівень та інформаційну насиченість їхніх досліджень для розкриття особливостей статево-вікової структури та специфіки шлюбної поведінки жителів іноземних країн у різні історичні часи. Важливими видаються історико-демографічні праці, в яких висвітлюються методики опрацювання статистичної інформації. Певний внесок у розгляд окресленої проблеми внесли вітчизняні науковці, котрі досліджують проблеми державної та церковної регламентації шлюбно-родинних стосунків в українському суспільстві.

Основними джерелами для вивчення проблеми стали: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. (Рум'янцевський опис), метричні книги, матеріали судових справ. Ці документи є репрезентативними для всебічного вивчення окреслених питань; за допомогою останніх нам вдалося здійснити локальну історичну реконструкцію шлюбно-родинних детермінант.

Рум'янцевський опис містить важливу інформацію про соціальний склад домогосподарств, чисельність мешканців, їхній цивільний стан (неодружені, одружені, незаміжні, заміжні, вдівці, вдови), вікові категорії осіб. Метричні книги фіксують дані про юридичні факти народження, смерті, укладення шлюбу, час і місце його реєстрації. Опрацьовані судові справи стосуються звернень від одного з подружжя щодо випадків шлюбної зради, народження дітей поза шлюбом.

У дисертаційному дослідженні застосовано комплекс традиційних та інноваційних методів, який базується на міждисциплінарному підході. Останній включає в себе такі науки як палеографія, антропологія, соціологія, церковне право, історія та демографія. Використані методи дозволили вирахувати показники шлюбності та населеності домогосподарств, на основі яких було підбито підсумки нашої розвідки

Ключовою ознакою шлюбних і родинних відносин, які визначають специфіку конкретного регіону, є статево-віковий поділ населення. За основу його вивчення в Миргородському полку, обрано такий підхід, який застосовували укладачі Рум'янцевського опису: діти у віці до 14 років, активне населення від 15 до 59 років, літні люди (60 років і старші). Констатуємо, що індекс маскулінізації дітей становив 100,1 для містечок і сіл; середньозважені показники хлопчиків і дівчаток складають 50,03 % і 49,97 % із загального числа дітей. За чисельністю мешканців на другому місці знаходилися люди активного віку. Для цієї категорії населення балансування статей складало 100,1 для сільської та 100,5 для міської місцевості. Збереження статевого балансу було характерним для цієї вікової групи, однак встановлено деякі особливості (для осіб 15 – 24 роки коефіцієнт становить в середньому 102,2, а для людей 25 – 34 роки – 98,9). Старша вікова група населення охоплювала лише 2,75 % від загального числа жителів Миргородського полку. Індекс маскулінізації серед них виявився найвищим серед усіх вікових категорій – 103,1.

Шляхом проведення аналізу статичних даних (число дітей 51 % і 49,6 % та прабатьків 14,4 % і 13,9 %), вікову структуру населення Миргородського полку відносимо до прогресивного типу. Частка дітей була значно вища, ніж частка прабатьків. На основі аналізу статево-вікової структури населення Миргородського полку, вкажемо, що для нього були характерні процеси «омолодження» населення та високий рівень смертності.

Ми визначили, що за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. у всіх досліджуваних нами населених пунктах Миргородського полку чисельність жінок була меншою, а чоловіків, навпаки, більшою. Індекс маскулінізації у містечках дорівнював 100,4, а у селах – 100,6. Це говорить про збалансованість статевої структури населення. Поряд із цим варто сказати, що у Рум'янцевському описі записувалися в переважній більшості платники податків, якими були чоловіки. Саме тому отримані результати можуть мати певні похибки через недореєстрацію жінок.

Джерельна база є досить інформаційною на предмет розгляду типології родин Миргородського полку у XVIII ст. У вище вказаній адміністративно-територіальній одиниці у 1765–1769 рр. проживали переважно повні нуклеарні родини, в яких мешкали чоловік/жінка та діти, які не перебували у шлюбі. Їхня чисельність була більшою у містечках (59,7 %), ніж у селах (47,8 %), а відсоток неповних нуклеарних родин досягав 9,6 у містах і 7,2 у селах.

У ході дослідження вдалося з'ясувати, що ядро усіх родин становили глави сімей (21,7 %), їхні дружини (21,4 %) та діти – 47,1 % (у деяких випадках разом із родичами), невеликий відсоток відводиться на родичів (6 – 7 %) та слуг (2,7 – 3%). Кожна середньостатистична міська родина налічувала 11, а сільська – 10 осіб. Доведено, що така домогосподарська структура цілком відповідала тогочасним соціально-економічним зразкам дворових родин.

При розгляді соціально-економічного розвитку родин Миргородського полку зроблено висновок, що приналежність до певної соціальної групи, число членів домогосподарства визначали і рівень їхньої заможності. Вважаємо, що критерієм заможності розглядалися такі чинники: кількість майна (рухомого та нерухомого), стан житлових і господарських приміщень. Важливим був перелік членів родини із

вказівкою їхнього статусу, що залежав від вікового та соціокультурного чинників. Визначено, що найбільш заможними були козацькі родини, а найбіднішими – родини вдів; основна частина селянства жила бідно.

Шлюб у ранньомодерному суспільстві Гетьманщини XVIII ст. мав специфічні особливості. Він ґрунтувався на нормах звичаєвого права й був суспільним інститутом, який набував соціальних і публічних ознак. Визначено, що на зазначеній території він функціонував як законний союз між чоловіком і жінкою та характеристика власне подружнього життя родини, а для його укладення обов'язковим став принцип добровільності (наречених, їхніх батьків), відсутність перешкод, домовленість сторін про місце проживання, побут тощо. Констатуємо пріоритетність шлюбів між ровесниками.

Ми простежили, що імперське законодавство регулювало порядок укладення шлюбу, умови його дійсності, ознаки правозгідності, а для отримання статусу подружжя необхідним був і обряд вінчання, і проведення народного весілля з дотриманням традицій. Встановлено, що етапи весільної обрядовості нерідко містили такі елементи, як сватання, шлюбні угоди, оглядини та ін. До того ж одруження розглядаємо як один із видів розваг для жителів сільської громади, що свідчило про позитивну й життєствердуючу філософію в українському суспільстві того часу.

Дослідження містить результати статистичного аналізу на предмет шлюбного стану населення Миргородського полку. За поділ обрано такі критерії: особи, котрі не перебували в шлюбі; ті, хто перебували у шлюбі; овдовілі та розлучені. З'ясовано, що найбільше число осіб, котрі не уклали шлюб, перебували у віковій категорії 15 – 19 років, а найменше – 30 – 34 роки. Неодружені та незаміжні могли ставати шлюбними партнерами, проте укладення шлюбу ускладнювалося тим, що остаточне рішення приймали їхні батьки, висуваючи на перший план як мінімум рівні соціальні можливості представників потенційної родини.

Аргументовано доведено, що кістяк шлюбної структури населення складався з одружених чоловіків і жінок (76,6 %). Це означає, що майже кожен перший індивід перебував у шлюбі. Найбільша частка одружених і заміжніх припадала на вікову групу 20 – 29 років (20,6 %). На основі аналізу даних джерел вираховано, що основну частину овдовілих жителів становили літні люди (7,1 %), що є притаманним для традиційного ранньомодерного соціуму. Повторні шлюби між овдовілими є поодинокими випадками.

Висвітлюючи шлюбність як процес утворення шлюбних пар у суспільстві, який включає в себе укладання як перших, так і повторних шлюбів, ми визначили показники остаточної безшлюбності. Шляхом використання методики Л. Анрі та А. Блюма, встановлено, що вони були ідентичними для обох статей і дорівнювали 0. Це стосується тих, котрі досягли 50-річного віку, тобто частка осіб, які залишилися поза шлюбом, була доволі малою. Неодруженими залишалися молоді люди вікової категорії 15 – 19 років, які знаходилися в пошуку шлюбного партнера. Усі жінки і чоловіки шлюбного віку, котрі мешкали в Миргородському полку і досягли 50-річного віку, як мінімум один раз за життя брали шлюб.

На основі проведених підрахунків, ми встановили, що у містечках середній вік укладання перших шлюбів становив 21,6 років для чоловіків і 19,7 років для жінок, а в селах – 20,7 років для чоловіків і 19,5 років для жінок.

У проаналізованих метричних книгах згідно з тогочасним законодавством виділяється п'ять видів шлюбів: 1) перші (укладалися між чоловіками і жінками, які вінчалися вперше у житті); 2) напівдругі (коли одружувалися вдівці та дівиці, і навпаки, парубки та вдови); 3) другі (укладалися лише між удівцями та вдовами); 4) напівтреті (укладалися якщо хоча б один із подружжя вінчався втретє за життя); 5) треті (укладалися, коли третій раз вінчалися обоє статей). У містечках (містах) і селах Миргородського полку найпоширенішими були перші шлюби (коли скріплювали родинні узи особи, котрі жодного разу в житті не вінчалися), які віталися церквою та мешканцями рідного приходу. Таких вінчань джерела зафіксували 3704 (73,4 %). Це означає, що більшість чоловіків і жінок вступали до шлюбу лише один раз за життя.

Виявлено, що у Миргородському полку левову частку складала шлюби середньої тривалості (5 – 19 років). Згідно з даними метричних книг і Рум'янцевського опису вони становили 75,9 % і 71,9 %. Найбільша частка (25,8 %) припадала на осіб, шлюб яких тривав упродовж 15 – 19 років, а найменша (22,6 %) – на тих, хто перебував у шлюбі 5 – 9 років. Найімовірнішим видається припущення, що більшість мешканців вище вказаної адміністративно-територіальної одиниці прожили у середньотривалих шлюбах.

Підкреслимо, що вибір шлюбного партнера зумовлювався перш за все соціальними чинниками (можливість повноцінного виконання роботи у господарстві, матеріальний стан чоловіка/жінки, значний вплив батьків і родичів наречених, місце та час знайомства, дошлюбний секс і як наслідок народження дитини, суспільна думка).

Сезонність шлюбів забезпечувала функціонування життєвого циклу в родині. Майбутнє подружжя намагалося обрати такий день у календарному році, який би був оптимальним для організації народного весілля, зачаття дітей, ймовірного періоду їхнього народження в майбутньому. Однак траплялися випадки, коли шлюбні пари вінчалися у несприятливий час, що могло пояснюватися передчасною вагітністю. Найбільша кількість вінчань припадає на січень-лютий, найменша – на літню пору року. У літній час теж передбачалися обмеження у вигляді постів.

Вивчення питання про географію шлюбного ринку дає підстави стверджувати прагнення осіб проживати у місті (привабливим був Миргород). За загальною практикою населених пунктів, у Миргородському полку не були поширені далекі шлюби, хоча відстань між населеними пунктами при укладенні міжприходських шлюбів становила від 20 до 80 верст. Вважаємо, що це пов'язано з достатнім числом осіб обох статей, котрі досягли шлюбного віку та відсутністю традиції далеких від'їздів за межі свого приходу.

Аналіз метричних книг засвідчив, що географія шлюбного ринку містечок (міст) і сіл виявилася досить вузькою, оскільки чоловіки та жінки вінчалися тільки у церквах Миргородського полку.

Висвітлено деякі аспекти шлюбного та позашлюбного сексу. Спираючись на дані простудійованих документів, можна стверджувати, що статеве життя

проходило в основному в легітимних шлюбах. Причиною цього стало схвальне ставлення суспільства та духовенства до інтимних взаємин подружжя.

Репродуктивна поведінка мешканців вказує на те, що сексуальні відносини шлюбних партнерів не були інтенсивними. Про це свідчать показники продуктивності шлюбів (в одній середньостатистичній родині народжувалось по 3 – 4 дитини).

Поряд із шлюбними немовлятами, у метриках міститься інформація про позашлюбних дітей. Тобто, актуальною для шлюбного життя мешканців Миргородського полку виявилася проблема перелюбу.

Таким чином, суспільні інституції родини та шлюбу, які мали яскраво виражені публічні, соціальні, економічні ознаки, з часом набували рис правового інституту, який і до сьогодні відіграє важливу роль у регулюванні приватної сфери в житті суспільства. Простеживши особливості функціонування родин у Миргородському полку XVIII ст., вдалося виокремити як узагальнюючі риси, характерні для українського соціуму ранньомодерної доби, так і винятково специфічні, які вирізняли населення досліджуваної адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини з-поміж інших. Тому вивчення їхнього становлення в історичній ретроспективі зумовлюється подальшими перспективними напрямками наукових пошуків.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях

1. Кручиненко В. В. Шлюбний стан населення села Мануйлівка Миргородського полку в другій половині XVIII століття: історико-демографічний аналіз (за даними Румянцевського опису) / В. В. Кручиненко // Історична пам'ять. – 07/2012. – Вип. 28. – С. 78 – 85.

2. Кручиненко В. В. Шлюбний стан сільського населення Миргородського полку в другій половині XVIII століття: історико-демографічний аналіз (за даними Румянцевського опису) / В. В. Кручиненко // Історична пам'ять. – 01/2013. – Вип. 29. – С. 48 – 57.

3. Кручиненко В. Шлюбна структура населення Миргородського полку в другій половині XVIII ст. / В. Кручиненко // Народознавчі зошити. – 2014. – №2. – С. 344 – 349.

4. Кручиненко В. Половозрастная структура населения Миргородского полка во второй половине XVIII в. / В. Кручиненко // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2014. – №4. – С. 128 – 134.

5. Кручиненко В. В. Рівень остаточної безшлюбності та шлюбний вік у селах Миргородського полку в другій половині XVIII ст. / В. В. Кручиненко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. 41. – С. 33 – 36.

Матеріали наукових конференцій

6. Кручиненко В. В. Брачное состояние сельского населения Миргородского полка во второй половине XVIII в.: историко-демографический анализ (по данным Румянцевской описи) / В. В. Кручиненко // «Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории»: материалы XII международной заочной научно-практической конференции. (09 апреля 2013 г.) – Москва: Изд. «Международный центр науки и образования», 2013. – С. 31 – 40.

7. Кручиненко В. В. Шлюбний вік у містечках Миргородського полку 1765 – 1769 рр. / В. В. Кручиненко // Сучасні тенденції розвитку науки і техніки в умовах глобалізації. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м.Київ, Україна, 25 лютого 2014 р.). – К.: Центр науково-практичних студій, 2014. – С. 5 – 9.

8. Кручиненко В. Історико-демографічний аналіз шлюбної структури міського населення Миргородського полку в 1765 – 1769 рр. / В. Кручиненко // Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії»: збірник статей / За заг. ред. О. С. Черемської, О. М. Кузя. – Х.: Видавець Іванченко І. С., 2014. – С. 180 – 185.

АНОТАЦІЯ

Кручиненко В. В. Історико-демографічне дослідження шлюбно-родинних відносин у Миргородському полку 1723 – 1782 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2018.

У дисертації вперше в українській історіографії здійснене комплексне історико-демографічне дослідження інститутів шлюбу та родини в суспільстві Гетьманщини XVIII ст. (на прикладі Миргородського полку). З'ясовано особливості статевовікової та родинної структури населення. Вивчено шлюбний стан мешканців у вікових межах від 15 до > 70 років. Визначені рівень остаточної безшлюбності, середній вік вступу в перший шлюб для чоловіків і жінок, вікова різниця між шлюбними парами. Досліджено частоту укладання перших і повторних шлюбів, їх тривалість. Реконструйовано родинні стратегії при виборі шлюбного партнера й приклади шлюбної поведінки окремих індивідів. Охарактеризовано учасників і географію шлюбного ринку. Проаналізовано сезонність шлюбів. На основі даних метричних книг встановлено число шлюбних і позашлюбних дітей. За матеріалами судових справ розкрито проблему перелюбу.

Ключові слова: історична демографія, стать, вік, населення, шлюб, родина, Гетьманщина, Миргородський полк.

АННОТАЦИЯ

Кручиненко В. В. Историко-демографическое исследование брачно-семейных отношений в Миргородском полку 1723 - 1782 гг. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Институт истории Украины НАН Украины. – Киев, 2018.

В диссертации впервые в украинской историографии осуществлено комплексное историко-демографическое исследование институтов брака и семьи в обществе Гетманщины XVIII в. (на примере Миргородского полка). Выявлены особенности половозрастной и семейной структуры населения. Изучено семейное положение жителей в возрастных границах от 15 до > 70 лет. Определены уровень окончательного безбрачия, средний возраст вступления в первый брак для мужчин и женщин, возрастная разница между брачными парами. Исследована частота заключения первых и повторных браков, их продолжительность. Реконструировано родственные стратегии при выборе брачного партнера и примеры брачного поведения отдельных индивидов. Охарактеризованы участники и география брачного рынка. Проанализировано сезонность браков. На основе данных метрических книг установлено число брачных и внебрачных детей. По материалам судебных дел раскрыто проблему прелюбодеяния.

Ключевые слова: историческая демография, пол, возраст, население, брак, семья, Гетманщина, Миргородский полк.

SUMMARY

Kruchynenko V. V. Historical and demographic research of marriage and family relations in Myrgorod regiment in 1723 –1782 – Manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences (doctor of philosophy) in specialty 07.00.06 – historiography, source study and special historical disciplines. – Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2018.

In the dissertation for the first time in Ukrainian historiography, a comprehensive historical and demographic study of the institutions of marriage and family in the society of the Hetmanate of the 18th century was carried out (on the example of Myrgorod regiment). The specifics of the gender, age and family structure of the population are elucidated. According to the General Inventory of the Left Bank of Ukraine from 1765 to 1769 in the settlements we studied, the number of women was less, and for men - more, which indicates the overall balance of the sexual and age structure of the population. The typology and composition of families fully reflected the demographic model of the Hetmanate families. The heads of the home communities with their wives and children constituted the basis of the family structure (90.2%). The average value in households was from 10 to 11 people, which is explained by socio-economic needs, as well as a guarantee of the full functioning of the family institution. In the cities, there were mostly two generations of families - 678. Then came three generations - 668. The smallest part of the population was made up of single-generation families - 23. In the villages, the largest part was made up of two generations of families - 470. The second position was occupied by three generations - 370. The last place belonged to single-generation families - 8.

Belonging to a particular social group was of great importance. An important role was played also by the internal family organization and the number of workers in the household. Despite the poverty of some families, the economic development of the settlements of Myrgorod regiment of the XVIII century was stable.

The marital status of residents in the age range from 15 to > 70 years was studied. The level of ultimate celibacy, the average age of first marriage for men and women, the age difference between married couples are determined. The frequency of the conclusion of the first and repeated marriages, as well as their duration were investigated. All men and women at least once in their life were married. In villages, the average age of marriage was slightly lower (20.7 years for men and 19.5 years for women) than in cities (21.6 for men and 19.7 for women). Most of the residents got married at the age of 19 - 22 years. The age difference between married couples in most cases (when the census recorded older men) was 0 - 4 years. Rarely did marriages occur when women were older than men. Most of all in the General Inventory registered marriages, which lasted from 5 to 19 years. Almost every first person was in such family alliance. At the time of the census, most of the married couples, who lived here, were from 23 to 40 years old. The average age of older children of these residents was from 5 to 18 years. The largest share among all weddings was the first marriage, when persons who never took a marriage in their lives got married. Repeated marriages in most cases were between a widower and a widow. On the second place there are a half-wedding ceremonies - between girl and widower, and vice versa - between boy and widow. The obtained results showed that for the Myrgorod regiment, the "non-European type of marriage" was the most common.

Family strategies in choosing a marriage partner and examples of the marital behavior of individual individuals have been reconstructed. The choice of the marriage partner was primarily due to social factors (the possibility of full-fledged work in the household, the financial situation of the spouse, the significant influence of the parents and relatives of the newlyweds, the place and time of acquaintance, premarital sex and as a consequence - the child's birth, public opinion). Participants and geography of the marital market were characterized. In towns (cities) and villages, it turned out to be rather narrow, since men and women got married only in the churches of Mirgorod regiment. Thus, the practice of marriages with parishioners from other regiments of the Hetmanate did not spread in the studied administrative-territorial units. All marriages were exclusively between representatives of one Orthodox religion. In the settlements that we studied, most of the weddings took place in the parishes that were native to the parishioners. The lion's share of family unions were made of mercantile goals. Seasonality of marriages is analyzed (optimal and unfavorable months for marriage and conception of children are described). Based on the data of the metrical books for the recording of born, married, deceased parishioners of the Orthodox churches, the number of married and illegitimate children were found. Based on the materials of court cases, the problem of adultery has been revealed.

Keywords: historical demography, gender, age, population, marriage, family, Hetmanate, Myrgorod regiment.